

*Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv**

A mindenkori könyvégetők éppúgy érvényes hivatkozási alapot találhatnak cselekedetükre a Bibliában, mint azok, akik bármiféle könyvpusztítás elvi ellenségei.¹ Annak, hogy Pál apostol térítése sikerrel járt Epheszoszban, a leglátványosabb jele az volt, hogy a lakosok összehordták babonás, pogány könyveiket, és elégették azokat (ApCsel 19,18–20). A könyvmáglyák fénye ez alkalommal a kereszténység diadalmas terjeszkedésének útját világította be. Máskor viszont épp a kinyilatkoztatott igazság terjedését igyekeztek tűzzel meggátolni, például amikor a megátalkodott Joákim király tűzre vetette Jeremiás próféta tekercsekre jegyzett jóvendöléseit, s e cselekedete végső soron Izrael pusztulásához vezetett (Jer 36,23).

Könyveket elégetni e bibliai példák nyomán éppen olyan természetes dolog a keresztény történelemben, akárcsak hitvallókat; az egyháztörténet-írás pedig beállítottságtól, érdektől és elfogultságtól függően nagy bőséggel vezeti elő mind az effajta fellépést helyeslő, mind az elítélő szövegeket. Diocletianus a manicheusok elleni fellépésének éppúgy része volt irataik elégetése 297-ben, mint a 303. évi összbírói ediktum keresztények elleni intézkedéseinek (Eusebios 8, 2, 4). I. Theodosius (379–395) az ariánus hittételek elégetéséről intézkedett, IV. János pápa (640–642) a khalkédóni zsinat (451) döntéseit kifogásoló polemikus iratokéról. A kora újkori könyvégetések tehát kiterjedt ókeresztény és középkori előzményekre támaszkodhattak. Husz János konstanzi máglyáján is ott voltak megsemmisítésre ítélt iratai, akárcsak közel másfél évszázaddal később Szervét Mihály genfi máglyáján. Helyeslőleg intézkedett a könyvégetésekről VIII. Ince (1484–1492), VI. Sándor (1492–1503) és X. Leó (1513–1521) egyaránt.² Luther fellépését azonnal olyan demonstratív intézkedések követték, amelyek során elégették könyveit és *in effigie* őt magát is a Német-római Birodalom jelentősebb városaiban,

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ Nem tekintjük célunknak – bármilyen hatásos volna is –, hogy a könyvégetést és az éghetetlen könyvet (kéziratot) érintő újabb irodalmi művekre (Mihail Bulgakov, Ray Bradbury és mások írásaira) célozgassunk.

² Hans J. HILLERBRAND, *On Book Burnings and Book Burners: Reflections on the Power (and Powerlessness) of Ideas*, *Journal of the American Academy of Religion*, 2006/3, 593–614, itt 597–598.

Leuvenben, Kölnben, Mainzban.³ Hasonlóan járt el maga Luther is: 1520 decemberében Wittenbergben is sor került az első könyvégetésre, ahol Luther az őt fenyegető pápai bullát személyesen vetette a lángokba.⁴ 1521 májusában volt az első nyilvános angliai könyvégetés, amelynek Luther írásai voltak az elszenvedői. A hektikus angol történelem során azután hol protestáns könyveket égettek, sőt kihantolt tetemeket is, mint Paulus Fagius és Martin Bucer professzorok maradványait Cambridge-ben Véres Mária (1553–1558) idején; hol csak kálvinistákét, így David Pareus műveit I. Jakab uralkodásának idején, 1622-ben; hol meg arminianusnak tartott elhajlókét a parlamenti kormányzás időszakában, az 1640-es években.⁵ Újabb kutatások szerint a könyvégetések egyébként nem tartoztak a praktikus hatékonysággal kecsegtető gondolatszabályozó eljárások közé, sőt a megszervezésük és lebonyolításuk körül megfigyelhető állandó zavarok és diszfunkciók miatt a kora újkori állam és egyház inkább a könyvvizsgálati cenzurális eljárások kiterjedtebb és hatékonyabb érvényesítése felé lépett tovább.⁶

Nemcsak a könyvégetések tradíciója volt virulens hagyomány a kora újkorban, hanem a könyvégetésekről szóló beszámolók is kialakították és átörökölték a maguk topikus és motivikus kereteit és narratív eljárásait. Exemplaritásuk nemcsak irodalmi mintaként érvényesült, hanem rövid idő alatt eszmei üzenetek közvetítésének eszközévé vált, s így az igaz hitet vallók kegyes közösségének tagjává való befogadás szerepmintázatainak erősen ideologikus jelzésekként, vagyis gyakorlatilag a mártírológiai narrációk eszközkészletének elemeként működött. A később elmondandók szempontjából is jelentősége van például annak, hogy a kora újkori angliai mártírelbeszélések reprezentatív gyűjteményében, John Foxe (1516/1517–1587) a kontinensen is sokak által követett kötetében milyen leírás található egy 1530. évi könyvégetésről, amelynek során egy londoni kereskedő könyvtárának tiltott kötetait, angol zsoltárfordításokat ítélték megsemmisítésre. Könyveit magának a vádlottnak kellett a tűzbe vetnie, ám az Újtestamentum elpusztítására nem tudta rávenni magát, ezért a lángok fölött hajította azt át. Amikor ezt Isten tiszta ügyének üldözői észrevették, újra kezébe adták a könyvet, ám ő másod- és harmadízben is elhibázta a dobást, míg végül egy ott álló személy vette fel és óvta meg az elpusztítástól a könyvet.⁷

Amint a példából jól látható, nemcsak az égetésekről, hanem az elérhetetlen tárgyról szóló elbeszéléseknek is kialakult és öröklődő hagyományrendszerével kell számolnunk. Az elérhetetlen könyv motívuma szintén ókeresztény eredetű. Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Szünopszisz hisztóriónja* (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*) elbeszéli, hogy I. Baszileiosz bizánci császár (867–886) egy püspököt küldött a pogány ruszok megtérítésére, akik csodajeleket kívántak tőle. A püspök által mély hittel és nagy alázattal a tűzbe vetett evangéliumos könyv sértet-

³ Robert W. SCRIBNER, *Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany*, Past and Present, 1986/1, 38–68, itt 39.

⁴ HILLERBRAND, *i. m.*, 599–600.

⁵ David CRESSY, *Book Burning in Tudor and Stuart England*, The Sixteenth Century Journal, 2005/2, 359–374.

⁶ *Uo.*, 374.

⁷ *Uo.*, 362–363.

len maradt, s a nyilvánvaló csodatételt tömeges megtérés követte.⁸ A történet bekerült Cesare Baronio (1538–1607) egyháztörténeti összefoglalójába, az *Annales ecclesiasticæ*-be (a 886. év eseményei közé), és nagy karriert csinált a kora újkori exemplumtárakban. Laurentius Beyerlinck hatalmas kompendiumában a *divinatio*, a *fides* és az *innocentia* címszavak alatt is olvasható,⁹ ami világosan jelzi azokat a fogalmi kapcsolódási pontokat, amelyek mentén kinyilatkoztatásként értelmezhettek egy olyan eseményt, amelynek során egy könyv, egy kézirat vagy egy képi ábrázolás nem semmisült meg a tűzben, még az erre irányuló ismételt kísérletek ellenére sem.

Az éghetetlen könyv vagy papírlap katolikus hagyományát a lutheranizmus is adoptálta, s mindenekelőtt közvetlenül Luther személyéhez kapcsolta. A sérthetetlen Luther-kép hagyománya egészen 1521-ig nyúlik vissza: egy propagandisztikus röplap akképpen számolt be a wormszi zsinatról, hogy amikor Luther távozása után a könyveit elégetni rendelték, egy velük együtt tűzre vetett képe sértetlen maradt.¹⁰ Pontosan ugyanez történt egy évvel később a poroszországi Torunban is.¹¹ Az elpusztíthatatlanság képzele Luther önértelmezésében is megjelent, egyik elemeként az őt Husz Jánoshoz fűző kapcsolatnak, s ekként persze már nem csupán írásaira vagy ábrázolásaira, hanem önnön személyére is vonatkozott. Husz állítólagos jóslatát arról, hogy a gyenge lúd elpusztítását követően száz évvel megjelenik a diadalmas hattyú, amelyet nem tudnak majd a lúdhhoz hasonlóan nyárson megsütni, mind Luther, mind kortársai a wittenbergi reformátorra vonatkoztatták.¹² Ezt a kapcsolatot Johann Bugenhagen Luther fölötti halotti prédikációja is kanonizálta,¹³ a későbbiekben pedig Luther első biográfusa, Johann Mathesius azon három hiteles prófécia egyikeként említette Husz jóslatát, amelyek Luther küldetésének Isten általi elrendelését bizonyították.¹⁴

Az elpusztíthatatlanság toposzát a protestáns mártírok vonatkozásában is használták. 1527-ben a felső-ausztriai Waizenkirchen lelkipásztorát összekötözött testtel vetették máglyára Schärdingben, ám a tűz elemésztette kötelékeit, míg ő maga sértetlenül állott hóhérai előtt, akik végül csak úgy tudták elpusztítani, hogy elevenen feldarabolták, de tagjai, amelyeket egyenként hajítottak a tűzbe, még ekkor sem égtek el. Az 1531-ben a kappeli csatamezőn holtan maradt Zwingli testét katolikus legyőzői gyújtották fel. Biográfusa szerint azonban szívét romlatlanul találták meg a hamuban, amit csodának tekintettek.¹⁵

⁸ Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, I–CLXI, Paris, Migne, 1857–1868, CXXI, 1127–1130.

⁹ Laurentius BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, Hierati, 1631 (VD17 23:000477K), D225b, F110c, I311d.

¹⁰ SCRIBNER, *i. m.*, 39.

¹¹ *Uo.*, 41.

¹² *Uo.*, 41–42; Phillip HABERKERN, 'After Me There Will Come Braver Men': Jan Hus and Reformation Polemics in the 1530s, *German History*, 2009/2, 177–195; BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hattyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 41–47.

¹³ Hasonmás kiadása: „Vom Christlichen abschied aus diesem tödlichen leben des ehrwürdigen Herrn D. Martini Lutheri”: *Drei zeitgenössische Texte zum Tode D. Martin Luthers*, Einf. von Peter FREYBE, Nachw. von Siegfried BRÄUER, Stuttgart, Siener, 1996.

¹⁴ SCRIBNER, *i. m.*, 42.

¹⁵ *Uo.*, 42–43.

Az efféle történetek félreérthetetlenül továbbörökítik a katolikus hagiográfiai hagyománynak a szentek testének romolhatatlanságához fűződő képzetait, a relikviáikhoz kapcsolt különleges erő tudatát, egyáltalában annak a szemléleti beállítódásnak a narratív eszközeit, hogy kivételes érdemeikről közvetlen isteni bizonyoságtétel tanúskodik. Ezek az ismétlődő történetek természetesen azt a gyanút ébresztik, hogy a lutheranizmusnak a katolikus szentkultusszal és az ereklyék megőrzéséhez és tiszteletéhez fűződő hagyományaival való szakítása a teológus professzionalisták dogmatikai diskurzusában lehetett bármilyen erőteljes is, a kegyes hívek mindennapi vallásgyakorlásában, istentiszteleti formáiban és a mágikus elemekkel sem szakító hiedelemvilágában meglehetősen nagymértű kontinuitás érzékelhető.¹⁶ A harmincéves háború idejéből különösen sok olyan tudósítás ismeretes, amelyek éppen e kontinuitás szellemében kívánják a csodás események diskurzusterét a katolikus tábor számára visszahódítani. A katolikus propaganda szerint 1634-ben protestáns svéd katonák hasztalanul igyekeztek felgyújtani egy feszületet, más esetekben a lutheránus gyülekezetek által a templomokból eltávolított szentképek tértek vissza maguktól, csodás módon helyeikre.¹⁷

A sérthetlenség lutheránus felekezethez kötődő csodatörténeteinek hősei között magának Luthernek megkülönböztetett fontossága volt: ezek az elbeszélések úgyszólván alakjának kanonizálását végezték el. A 18. század elejére már olyan sok ilyen történet összegyűlt, hogy 1717-ben, a reformáció bicentenáriuma alkalmából Justus Schoepffer eislebeni lelkipásztor egy egész gyűjteményt megjelentetett Luther Mártonnak és az őt ábrázoló képeknek a sérthetlenségéről.¹⁸ A Luther szülővárosában lelkészkedő szerző szerint csodás dolog, hogy noha Eisleben ismételtlen leégett 1601 augusztusában, 1653 augusztusában, 1689 júliusában, 1699 novemberében, 1701 májusában és 1715 januárjában, Luther szülőháza mindannyiszor megmaradt. 1689-ben ugyan tüzet fogott az is, az emelete elpusztult, ám a földszinti szoba, amelyben a hagyomány szerint a reformátor megszületett, sértetlen maradt, és egy Luther-portré is érintetlenül került elő a hamu alól. Luther egy rézmetszetű ábrázolása sértetlen maradt egy parókiát sújtó tűzben is, 1634-ben, Mansfeld közelében.¹⁹ A munka szerint – amelynek kibővített második kiadása is megjelent posztumusz kiadványként, 1765-ben – Luther valójában már életében éghetetlen volt, hiszen az őt élethivatásának megváltoztatására intő villámcsapás sem magyarázható másképp, csakis sérthetlenségének jeleként.²⁰

A sérthetetlen Luther-képek párhuzamaként szolgálnak Schoepffer összeállításában az éghetetlen Bibliák: 1701-ben Mönchbergben menekült meg a tűztől egy Biblia, 1710-ben

¹⁶ Az élénk megvitatás tárgyává tett témakört illetőleg beérjük most egyetlen hivatkozással: Robert W. SCRIBNER, *The Reformation, Popular Magic, and the "Disenchantment of the World"*, *The Journal of Interdisciplinary History*, 1993/3, 475–494. Lásd továbbá ugyanennek a szerzőnek tizenöt összegyűjtött és hasonló témájú tanulmányát: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London–Ronvecerte, The Hambledon Press, 1987. A kérdés nyilvánvalóan szorosan összefügg a középkori népi kultúrával és a karneváli jelenségekkel is. Ezekről lásd összefoglalásul: Aron Jakovlevics GUREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, SZEPES Erika, Bp., Gondolat, 1987.

¹⁷ SCRIBNER, *Incombustible Luther*, i. m., 65.

¹⁸ *Lutherus non combustus sive Historica enarratio de D. M. Luthero eiusque imagine singulari providentia Dei [...] ab igne miraculose conservata*, ed. Justus SCHOEPFFER, Wittenberg, Zimmermann, 1717 (VD18 1159831X).

¹⁹ SCRIBNER, *Incombustible Luther*, i. m., 38.

²⁰ *Uo.*, 45.

Nordhausenben a Luther-Biblia 1698. évi lüneburgi kiadásának egy példánya, de jeles lutheránus szerzők műveiből is számos olyan példány és kézirat ismeretes, amelyet nem pusztított el a tűz. E könyvek között említ az eislebeni lelkész egy Bibliát, amely „in Ungaria ab ignis flamma integra exiverunt”.²¹

A hivatkozás eredetének nyomába szegődve megállapíthatjuk, hogy ez a magyarországi éghetetlen szent könyv Štefan Pilárik tulajdona volt. Pilárik autobiográfiai műveiben írta le az élete során négy ízben elszenvedett száműzetéseit (*Sors Pilarikiana*, 1666; *Currus Jehovae mirabilis*, 1678; *Turcico-Tartarica crudelitas*, 1684). A három mű közül a *Currus Jehovae mirabilis* az, amelyben visszatekint életére, s a teljesség igényével, időrendben mondja el az eseményeket.²² Ezt a második önéletrajzi művét Szászországban, neusalzai exulációjában jelentette meg, tizenhárom fejezeten keresztül mutatva be élete egyes állomásait. Elbeszélésében több ízben fontos szerephez jutnak a könyvei, amelyek hol elpusztulnak, hol különleges módon megmenekednek, s az utóbbi esetekben az igaz hit és az isteni támogatás csodálatra méltó bizonyosságát hordozzák.

Az ötödik fejezetben udvari prédikátorrá való, 1650. évi elhívását mondja el Pilárik. A meghívást a rekatolizált Illésházy Gábor feleségétől, Széchy Éva grófnőtől kapta. Családjával és minden vagyonával együtt tutajon indult a grófi család trencsényi birtokára. Útközben, Nagybicce mellett életveszélybe kerültek, de egy hajós élete kockáztatásával kiszabadította a megfeneklett tutajt. Éjjel azonban kiáradt a Vág, és minden ingóságuk odaveszett, így a könyveik is.

A hetedik fejezetben beckői prédikátorsága idején történt üldöztetését mondja el. 1661-ben a protestánsokat üldöző főúr, Nádasdy Ferenc négyszáz lovassal vonult gróf Batthyány Pál és Illésházy Gábor leánya, Illésházy Katalin esküvőjére. Nádasdy kapitánya, Bálintfy parancsot kapott urától, hogy elfogja és megölje Pilárikot. A falusiak megakadályozták a gyilkosságot: az asszonyok szalmával és ganéval takarták be a prédikátort, hogy elrejtse. Nádasdy katonáinak csak a prédikátor tulajdonát sikerült megszerezniük. Másnap a gróf máglyát rakatott a csejtei vár udvarán az elkobzott ruhákból és könyvekből. Nádasdy Pilárik papi ruháját is tűzre vettette szimbolikus aktusként, arra utalva, hogy ha a prédikátort is sikerült volna elfogni, akkor neki is a máglyán volna a helye. A gróf barátaival a csarnokból nézte, hogyan lobban fel a tűz. Az a latin Biblia azonban, amelyet a prédikátor édesapja, az idősebb Pilárik hozott pappá szenteléséről, a sziléziai Briegből, nem égett el a tűzben. A gróf nyársra húzatta a Bibliát, de így sem sikerült megégetnie. Egy másik Biblia-kötetből viszont a levegőbe emelkedett egy oldal, ami az üldöző ölébe szállt. A mellette ülő Révay László báró felemelte, de Nádasdy kitepte a kezéből és rátekintett. A lapon Ézsaiás mondata állott (40,8): „Verbum Domini manet in aeternum” (Istenünk beszéde mindörökre megmarad). A tűzben heverő más könyvekből is oldalak repültek szerteszét, akár két-három mérföldre is, amelyeket az emberek felvettek és áhítatosan megőriztek. Pilárik a történet befejezéseként szükségesnek látta elmondani, hogy Daniel Nodulari csejtei lakos, majd később szenicei polgár tanúja volt az eseményeknek és bizonyosságot tesz róluk.

²¹ *Lutherus non combustus*, i. m., 33.

²² Stephanus PILÁRIK, *Currus Jehovae mirabilis*, [...], Wittenberg, Henckel, 1678 (RMK III, 2954).

A tizedik fejezetben részletesen írt Pilárik a protestáns prédikátorok ellen irányuló, Bársony György nagyváradai püspök vezette, 1672. évi üldözésről, amely elől magának is csak barátai segítségével sikerült elmenekülnie és menedéket találnia. Bársony elko-bozta Pilárik minden tulajdonát. A könyveit Ószombatra vitette, ahol máglyát rakatott belőlük és alágyújtatott. Fellobbant a tűz, azonban egy könyv háromszor is kiugrott a lángokból, míg végül egy ott álló katolikus asszony vette fel, aki később bizonyosságot tett az eseményekről. (Emlékeztetünk rá, hogy Foxe mártírelbeszélés-gyűjteményét a Wittenbergben tanult lutheránus értelmiség jól ismerte, a benne található mártírológiai narrációkat felhasználta. Az ószombati könyvégetés hasonlóságot mutat Foxe az 1530. évi londoni esetről írott, már idézett beszámolójával. Mindkét elbeszélésben háromszor menekült meg a könyv a tűzből, végül az események szemtanúja vette fel és óvta meg az égetéstől.) A pusztítás helyén estefelé két fehér ruhás kisgyermek jelent meg, akik keservesen sírtak, majd amikor a katonák megközelítették őket, elsétáltak a temető felé.

Bővebb magyarázatot kíván Pilárik egy másik könyve, amellyel épphogy megajándé-kozták, máris elpusztította azt egy megrögzött ellensége. A nyolcadik fejezetben van szó arról, hogyan betegedett meg Pilárik tatár–török fogsága idején, Érsekújvár ostrománál. Az orvosa gyógyulási ajándékként egy Tungerlariust ajándékozott neki, amit a tábor-ban lévő Lingo jezsuita atya csellel megszerezett. Meglátva benne Szent Ágoston szavait („l. de Virg. quod Beat. Maria felicius conceperit Deum mente per fidem, quam corpore per carnis assumptionem”), nagy haragra gerjedt, késsel átszúrta és darabokra vágta a könyvet. Ez a Tungerlarius nem lehet egyéb, mint Johann Tungerlar 17. századi luth-e-ránus szerző *Promptuarium evangelicum* című, vasárnapi és ünnepi conciókból összeál-lított prédikatori segédkönyvének valamelyik kiadása.²³ Szent Ágoston benne olvasható szavai²⁴ bizonyosan azért böszítették fel a jezsuitát, mert a Szűz Mária tiszteletét sértő, elfogadhatatlan nézetnek találta, hogy az istenszülő Szűzanya megkülönböztetett tiszte-let helyett mindenekelőtt azért volna boldognak nevezhető, mert a keresztény hitet tette magáévá. Végezetül az is a tények tisztázásához tartozik még, hogy Lingo atya valóban létező személy volt.²⁵

A *Currus Jehovae mirabilis* tehát több alkalommal, aprólékos részletességgel írja le Pilárik könyveinek sorsát. A könyvek, amelyek a természet erőivel, például a Vág áradá-sával szemben védtelenek, az igaz hit üldözőivel szemben két alkalommal is sérthetet-lennek bizonyulnak. Pilárik az üldöztetése során vele megtörtént esetként, egyben igaz

²³ Kiadásai 1618-tól.

²⁴ A megadott formában Szent Ágoston nem írta le az idézett szöveget, a szöveghely azonban nagy bizonyossággal azonosítható: „Beatior ergo Maria percipiendo fidem Christi, quam concipiendo carnem Christi.” *De sancta virginitate liber unus*, cap. 3; Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, I–CCXXI, Paris, Migne, 1844–1855, 1862–1865; Paris, Garnier, 1865–1880², XL, 398.

²⁵ Lukács László jezsuita életrajzi adattárából (*Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu [1551–1773]*, II, Romae, IHSI, 1988, 888.) kiderül, hogy a szláv születésű Ján Lingoi (1625–1689) 1646-ban Bécsben kérte felvételét a jezsuita rendbe. A szokásos praeceptor és tanul-mányi évek után, 1656 őszén Trencsén lett az első papi állomáshelye, ahol korábban Pilárik is működött, s amelynek közelében, a beckói parókián töltötte az 1650-es éveket. Sorsuk ettől kezdve – Pilárik beszámolójá-ból tudjuk – ismételten keresztezte egymást. 1663–64-ben Lingoi vlach misszióban járt, ekkor kerülhetett sor a Tungerlarius elleni dühödő támadására.

hite bizonyítékaként meséli el mindkét történetet, s elbeszélése rendkívüli gyorsasággal talált magának utat a lutheranizmus kegyes és épületes irodalmába: már kortársai exemplumként emelték ki szövegéből és akként hasznosították történeteit. A nyárson sütött Biblia 1661. évi esete tett szert a legnagyobb ismertségre.

Az 1678. évi Pilárik-mű éghetetlen Bibliáról szóló története először Johann Stiefflernél (1634–?) bukkant fel. A meissenai születésű, Wittenbergben képzett Stiefflernek – Johann Samuel Klein lelkészlexikona szerint – levegőváltozást ajánlott az orvos, így került Magyarországra.²⁶ 1659-től mint kisszebeni német prédikátor működött. *Loci theologiae historici, das ist Geistlicher Historien-Schatz* című, német nyelvű exemplumgyűjteménye 1668-ban jelent meg, második kötete pedig 1686-ban látott napvilágot.²⁷ Mindkét kötet *Von der heiligen Schrifft* című nyitófejezetében külön kisciklust képeznek a Szentírás megvetőiről szóló exemplumok, s ezek között mindkétszer megvan Pilárik története.²⁸ Az első közzététel, amint látható, egy évtizeddel megelőzte Pilárik művének megjelenését. Stieffler csupán az „Autor” forrásmegjelöléssel attribubálja az egészen röviden összefoglalt szinopszist, amely sem Pilárikot, sem a katolikus üldözőket, sem az eset további konkrét körülményeit nem nevezi meg, csupán az „in Nieder-Ungern” helymegjelöléssel lokalizálja a nyársra húzva sütögetett Biblia esetét. Feltehető, hogy ekkor még csupán szóbeli közlésből ismerte a történet vázát. A második kötetben Stieffler már szabatosan megjelöli Pilárik időközben kinyomtatott művét exempluma forrásaként, s annak szövege nyomán, részletesen adja elő a történetet. Megnevezi a Bibliát égető főurat, Nádasdy grófot, hozzátéve, hogy időközben el is nyerte méltó büntetését, hiszen fejét vették, vagyis beteljesült rajta hithű lutheránus édesapjának hajdani próféciája, aki nem természetes halált jósolt neki.

Stieffler gazdag prédikatori exemplumgyűjteménye az epizód ismeretének önálló szálát indította el a németországi lutheránus kegyességi irodalomban, s végső soron a Pilárik szövegét közvetlenül már nem ismerő lelkész kollégák számára is lehetővé tette az épületes történetre való hivatkozást. Először a poroszországi Martin Brauer (†1706) schareykeni (ma Szarejki, Lengyelország) lelképásztor *Müssige Land-Stunden oder Hundert kurtze gottselige Betrachtungen* című gyűjteményébe került tovább az exemplum. Ennek az összeállításnak 1683-ban jelent meg az első kiadása Königsbergben, mi az 1698. évi vál-

²⁶ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, Diepold–Lindauer, 1789 (VD18 90200454), II, 490–492.

²⁷ Stieffler Zoványi lexikona (ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 557.) szerint 1669 tavaszán meghalt volna Kisszebenben. A kitűnő egyháztörténész ismeretlen forrásból merítette ezt az adatot, amely bizonyosan hibás, és ez éppen az exemplumgyűjteménynek abból a második kötetéből tudható, amelyet Zoványi nem ismert (csak az első kötetet említette). Az egy königsbergi könyvkereskedő költségén, Majna-Frankfurt–Lipcse impresszummal megjelentetett nyomtatvány címlapelőzékén félalakos rézmetszet mutatja be a szerzőt, mégpedig, aláírása szerint, 1686-ból, 52 éves korából. Pilárik nyomtatott munkájára sem hivatkozhatott volna Stieffler, ha nem érte volna meg annak 1678-as megjelenését.

²⁸ Johann STIEFFLER, *Loci theologiae historici, das ist Geistlicher Historien-Schatz* [...], Breslau, Trescher, 1668 (VD17 23:667350U), 30, nr. 19; Uő, *Loci Theologiae Historici Continuati* [...], Frankfurt am Main – Leipzig, Hallervorden, 1687 (VD17 14:667988G), 43, nr. 54.

tozatot tudtuk szemrevételezni.²⁹ Ebben az exemplum az *Evangelischer Wegweiser* című függelékben olvasható, amely a száz elmélkedésnek az egyházi év vasárnapjain való felhasználásához ad útmutatásokat. Brauer mindjárt advent első vasárnapján a „Das Wort Gottes ist kräftig” tanulságra jutott az evangélium igéjéből, s ez az, amit a Bibliát hasztalanul égető Nádasdy történetével illusztrált. Brauer, úgy tűnik, Pilárik szövegét már nem látta közvetlenül, csupán Stiefflerre hivatkozott (a második kötetre, pontos lapszámmal). Szövegén csupán annyit változtatott, hogy kiegészítette azt Nádasdy kivégzésének adataival (Bécsújhely, 1671; ebből a városnév egyébként helytelen³⁰). Az eislebeni Schoepffer viszont már csak Brauer könyvét hivatkozta, amikor az idézett egymondatos szüzsé formájában utalt a tűzben is érintetlenül megmaradt magyarországi Bibliára, amivel az éghetetlen Luther-képmásról szóló beszámolót vezette fel, s ezt az esetet leszámítva csakis épen megmaradt németországi könyveket és írásokat említett.³¹ A magyarországi viszonyokkal közéről ismerős Stieffler tehát még pontosan tudta, hogy a történet Pilárik Bibliájáról szól, míg a tőle merítő poroszországi és az azt kiaknázó szászországi szerző szövegében már semmi sem utal Pilárikra, sem mint eredeti tulajdonosra, sem mint eredeti lejegyzőre.³²

Az ifj. Daniel Krman (1663–1740) viszont nemcsak ismerte Pilárik *Currus Jehovae mirabilis* című művét, hanem a nagy múltú zsolnai exuláns nyomda tulajdonosának, ifj. Ján Dadannak 1704. évi temetésén elmondott halotti prédikációjában lapszám szerinti pontossággal hivatkozott is rá.³³ Krman prédikációja részletesen felsorolja, hogy az idők folyamán milyen módon próbálták az istentelenek a Bibliát és annak részeit megsemmisíteni. Először ószövetségi példákat hoz, például Joákim király már idézett esetét, aki szétvágta és elégette az írást, vagy Antiochus példáját, aki megparancsolta, hogy szaggassák szét és gyűjtsák fel. Már a legújabb idők egyháztörténetéhez tartoznak az 1624. és az 1645. évhez kapcsolt példái: amikor evangélikus könyveket akartak elégetni, ez Isten közbeavatkozásának köszönhetően nem sikerült. A felsorolás utolsó példája Pilárik

²⁹ Martin BRAUER, *Müßige Land-Stunden, oder: Hundert gottselige Betrachtungen, so viel Oerter und Sprüche der Heil, Schrifft, nützlich zur Lehre, Trost und Aufrichtung des lebendigen Erkenntniß Christi unter den heutigen Christen, mit Historien und Sinnbildern gezieret*, Königsberg[–Danzig], Boye–Stoll, 1698 (VD17 12:104309M).

³⁰ Bécsújhely Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzésének helyszíne volt, Nádasdynak viszont Bécsben üttették le a fejét.

³¹ *Lutherus non combustus, i. m.*, 33–34.

³² A kora újkori Magyarországon a katolikusok által elégetett/elégetni próbált Bibliák közül külföldön – a lutheránus propagandának köszönhetően – minden bizonnyal Piláriké lett a legismertebb. Idehaza azonban nagyobb viták folytak Rákóczi Györgynek arról a Bibliájáról, amelyet – Pósházi János és Vásárhelyi Matkó István sokszor megismételt állításai szerint – a Báthory Zsófiát befolyásoló Sámbar Mátyás jezsuita atya égett el. Vö. BALLAGI Aladár, *Adalékok a XVII. és XVIII. századi vallási türelmetlenséghez*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1872/25, 786–790, itt 788. Egy évszázaddal később pedig élénk kálvinista propaganda alakult ki Komáromi Csipkés György Leidenben 1718-ban kinyomtatott posztumusz Bibliája kapcsán, amelynek példányai sosem érkeztek meg a költségeket viselő Debrecen városába, s végül 1754-ben Barkóczy Ferenc egri püspök égettette el őket, nem kevésbé legendás körülmények között. Vö. ILLÉSY János, *Komáromi Csipkés György bibliája*, Magyar Könyvszemle, 1889/1–4, 138–146, itt 145–146; FÖLDVÁRY László, *Komáromi Csipkés György és bibliája*, Protestáns Szemle, 1891/3–4, 315–335, 515–531, itt 530.

³³ Daniel KRMAN, *In Nomine Jesu! Knjha Žjwota [...]*, Zsolna, Dádanowske, 1704 (RMK II, 2224), C₂a.

második autobiográfiai művének kissé nagyvonalúan idézett hetedik fejezete. Krman azt írja, hogy az égetésre összekészített evangélikus könyvek a magasba repültek, majd az üldöző ölébe estek. Pilárik ugyan csak a Biblia egyetlen lapjáról beszélt, de szöveghelye így is felismerhető, és Krman lapalji jegyzete is pontosan azonosítja.

Nem meglepő, hogy ifj. Daniel Krman ismerte Pilárikot és üldöztetésének történetét. Pilárik ugyanis Krman édesapját is megemlíti az ún. gyászévűzések eseményeinek sorában. A *Currus Jehovae mirabilis* tizedik fejezete részletesen elmeséli Bársony György nagyváradi püspök és fivére, Bársony János királyi ítélőmester miavaiakkal való összetűzését. A helyi templomot szerették volna a Bársony fivérek elfoglalni, de a falusiak ellenálltak. Miután két jobbágyot lelőttek, fegyveres összetűzésbe torkollott a templomfoglalás. Bársony János halálos sebet kapott. A püspök élete is veszélyben forgott, de id. Daniel Krman (1626–1687) lelkész megmentette.

A *Currus Jehovae mirabilis* szlovák kiadásának³⁴ elkészítője, Jozef Minárik fontosnak tartotta Pilárik e szöveghelyét lábjegyzetben azzal kiegészíteni, hogy az események túlmutatnak a szerző elbeszélésén. 1673-ban I. Lipót a magyar királyi kamara elnökét, Kollonich Lipót püspököt bízta meg azzal, hogy kivizsgálja a szenicei és a túrrétei (miavai) felkelést. Az eljárás során id. Daniel Krmant és Štefan Pilárikot nevezték meg az összetűzések vezetőiként. Mindkét családnak több éven keresztül bujdosnia kellett a számonkérés elől. Valószínű, hogy a közös sorsban, az üldöztetésben való osztozás mindkét család számára emlékezetes élettapasztalat volt. Pilárik neusalzai exulációjában beszélt el az eseményekről, anélkül, hogy említést tett volna róla, hogy őt magát is kapcsolatba hozták a felkeléssel. Az ifj. Daniel Krman pedig 1704. évi halotti prédikációjában fontosnak tartotta hivatkozni Piláriknak erre a Szászországban, német nyelven elkészített autobiográfiai munkájára. A zsolnai nyomdász, az ifj. Ján Dadan halála előtt tisztelegve a könyvek jelentőségéről adott kultúrtörténeti áttekintést, s exemplumainak egyikében egyúttal historiográfiai kapcsolatot teremtett édesapja lelkész kollégájának a magyarországi üldöztetések egy epizódját elbeszélő, két és fél évtizeddel korábbi beszámolójával.

Ez a forráshasználat nem az egyetlen jele a gyászbeszédben ifj. Krman historiográfiai érdeklődésének. A prédikátor három generációra visszamenően ismerteti hallgatóságával Ján Dadan őseit. Megnevezi Dadan anyai dédapját, Matouš Konečnyt, aki nem más, mint a fehérhegyi csatát megelőzően a cseh testvériség fontos alakjaként számon tartott lelkész, később a testvériség seniora. 1603-ban, strážnicei tartózkodása alatt megismerkedett Jan Amos Komenskýval, és szoros kapcsolatot tartott fenn a korszak szintén kiemelkedő személyiségével, id. Karel Žerotínnal. Konečný a kralicei nyomdában kinyomtatott *Pravda vítězí* című munkája megvolt Žerotín könyvtárában.³⁵

Az ifj. Krman a halotti prédikáció kinyomtatásában látott arra megfelelő lehetőséget, hogy a hallgatósága körében már nagyrészt ismert családi kapcsolatokat és történelmi eseményeket felelevenítse és a Zsolnán és környékén élő szláv közösség emlékeztetésének részévé tegye. Prédikációjának a Pilárik-szövegre utaló helye azonban nyilvánvalóan nem

³⁴ Štefan PILÁRIK, *Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958.

³⁵ Tomáš KNOZ, *Karel starší ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa*, Praha, Vyšehrad, 2008, 102.

csupán historiográfiai érdekű. Mint a fentiekben utaltunk rá, Pilárik történetének felidézését két németországi eset említése előzi meg. Ezek pedig – és ezt a hozzájuk kapcsolt lapalji jegyzet is egyértelművé teszi – nem egyebünnét származnak, mint a Johann Arndt (1555–1621) könyvét, a *Paradiesgärtlein* kísértő és kiadásainak története során egyre gazdagodó paratextusokból, amelyek szerint az észak-németországi lutheránus teológus munkái is számos ízben menekedtek meg csodás módon a tüztől.³⁶ Az Arndt-„marketing” jól ismert szövegeinek idézése arra utal, hogy Krman nemcsak a Pilárik által leírt epizód történeti adatkénti és ideológiai szólamban betölthető fontosságára figyelt fel, hanem annak tematikai és műfaji összefüggéseit is elég világosan átlátta. Hiszen közvetlenül egymás mellett használta fel Pilárik szövegét azokkal az Arndt imádságoskönyvének kivételességét bizonyító exemplumokkal, amelyek vélhetőleg már Pilárik számára is műfaji mintát adtak akkor, amikor hatásos története elnyerte a maga irodalmi formáját.

³⁶ FAJT Anita, „Embernek maga Istenre való hagyása”: Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István lelki nyugosztaló órákja, PhD-értekezés kézírata, Szeged, SZTE BTK, 2017, 34–35 (további irodalommal).